

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «ОСТРОЗЬКА АКАДЕМІЯ»

ПАНОВ Володимир Олексійович

УДК 94(477.87) «1990/...»

**«СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК ЗАКАРПАТТЯ
В 90-ТІ РОКИ ХХ СТ.»**

Спеціальність 07.00.01 – історія України

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Острог – 2020

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі міжнародної політики Ужгородського національного університету Міністерства освіти і науки України.

Науковий керівник: кандидат історичних наук, доктор політичних наук, професор
ПАЛІНЧАК Микола Михайлович,
Ужгородський національний університет,
декан факультету міжнародних економічних відносин.

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор
ПАДАЛКА Сергій Семенович,
Інститут історії України НАН України,
провідний науковий співробітник відділу
новітньої історії та політики;

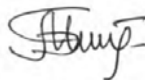
кандидат історичних наук
ПАСИЦЬКА Оксана Ігорівна,
Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича
НАН України, старший науковий співробітник
відділу новітньої історії

Захист відбудеться “14” лютого 2020 року о 11.00 год. на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 48.125.02 в Національному університеті «Острозька академія» за адресою: 35800, м. Острог, вул. Семінарська, 2.

Із дисертацією можна ознайомитися у науковій бібліотеці Національного університету «Острозька академія» за адресою: 35800, Рівненська обл., м. Острог, вул. Семінарська, 2.

Автореферат розісланий “13” січня 2020 року.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради,
кандидат історичних наук,
доцент

М. Б. Близняк

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність дослідження. Здобуття Україною незалежності в 1991 році започаткувало тривалий і досі не завершений процес соціально-економічної трансформації українського суспільства на засадах ринкової економіки, верховенства права та демократії. Ключову роль у постсоціалістичному розвитку українського суспільства відігравали насамперед зміни в способі господарювання, трансформація відносин власності та її масштабний перерозподіл, подальше запровадження принципів ринкової економіки, а також постання класу приватних підприємців і нових форм економічних відносин у суспільстві. Ці економічні за своєю природою процеси невіддільні від політичних, соціальних, технологічних, правових процесів, із якими перебувають у постійній взаємодії та взаємовпливі.

Означені вище складні та суперечливі процеси призвели до докорінних змін в економіці, політичних процесах і суспільних відносинах України. Водночас вони мали певні особливості в різних регіонах, зокрема і в Закарпатській області, що обумовлено її географічним розташуванням, своєрідним історичним досвідом та особливостями структури регіонального господарського комплексу.

Наслідки економічних процесів, що відбувалися у 1990-х рр., для розвитку Закарпатської області мали неоднозначний характер. Із одного боку, постала багатокладна економіка, виник суспільний клас власників та підприємців, з'явилися можливості для тіснішої інтеграції економіки області в регіональні та світові господарські зв'язки. З іншого боку, внаслідок глибокої економічної кризи відбулося суттєве скорочення виробництва, що супроводжувалося масовим безробіттям, падінням рівня життя населення, масштабною трудовою міграцією, поглибленням майнового розшарування та іншими негативними соціально-економічними явищами. Вплив цих трансформаційних процесів відчувається в економіці, політиці та суспільстві Закарпаття і до сьогодні.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана в рамках науково-дослідної теми «Суспільно-політичний розвиток українських земель у IX – XX ст.» (державний реєстраційний номер 0115U00463Л32А-2015-2018), що її розробляє кафедра історії України Ужгородського національного університету.

Метою дисертаційного дослідження є глибоке вивчення економічних процесів у Закарпатській області в 1990-х роках, визначення їх головних рис, критичне осмислення наслідків соціально-економічних трансформацій для економіки та суспільства Закарпаття, створення

цілісної та науково обґрунтованої картини соціально-економічного розвитку області. Досягнення поставленої мети вимагає виконання таких дослідницьких **завдань**:

- проаналізувати джерельну базу та сучасний стан наукової розробки проблеми соціально-економічних трансформацій Закарпаття в 1990-х роках;
- вивчити, у який спосіб економічні процеси на Закарпатті були визначені довгостроковими історичними процесами розвитку політичних та економічних інститутів, зокрема геополітичними наслідками завершення «холодної війни» та особливостями інституційної трансформації незалежної України;
- проаналізувати регіональні особливості суспільно-політичних дискусій щодо економічних процесів на Закарпатті й, зокрема, щодо проблеми надання області статусу вільної (спеціальної) економічної зони;
- дослідити перебіг економічних трансформацій, встановити їхні визначальні особливості та наслідки в різних сферах економіки області: промислового комплексі, сільському господарстві, торгівлі та інвестиційній діяльності;
- проаналізувати вплив соціально-економічних трансформацій на демографічну ситуацію та урбанізаційні процеси в області;
- вивчити характер та особливості впливу соціально-економічних трансформацій на стан зайнятості та трудові міграційні процеси;
- дослідити стан соціальної сфери та соціальні зміни, зумовлені соціально-економічними трансформаціями в 1990-х роках у Закарпатській області.

Об'єктом дисертації визначено економічні процеси в Закарпатській області в 1990-х роках і, насамперед, постсоціалістична трансформація економіки і суспільства області.

Предметом дисертаційного дослідження є трансформаційні процеси в економіці Закарпатської області в 1991 – 1999 роках, розглянуті в контексті детермінант їх розвитку й у тісному зв'язку з соціально-політичними процесами в області.

Хронологічні межі дисертаційного дослідження охоплюють період із 1991 року по 1999 рік включно. Вибір нижньої межі є цілком природнім, оскільки здобуття Україною незалежності створило нову політичну та соціально-економічну реальність і започаткувало новий етап в історії Закарпаття. Верхньою хронологічною межею обраний 1999 рік як останній рік затяжного періоду скорочення валового внутрішнього продукту України, після якого відновилося економічне зростання. Втім, із

огляду на широту охопленої проблематики і застосування до її розгляду історичного підходу дослідження часто вимагає залучення матеріалу, що виходить за хронологічні межі.

Територіальні межі дослідження охоплюють територію Закарпатської області як адміністративно-територіальної одиниці України (в тексті також вживатиметься назва «Закарпаття» в тому ж значенні). Однак у рамках дослідження часто необхідним є вихід за ці територіальні межі з огляду на потребу порівняльного співставлення окремих економічних і соціальних явищ на території Закарпатської області із аналогічними явищами в інших областях України, Україні в цілому або зарубіжних країнах.

Методологічну основу роботи формують принципи дослідження і методи пізнання. Методологічні засади дослідження базуються на принципах історизму, об'єктивності й системності. В роботі було використано набір загальнонаукових і спеціально-історичних методів. Застосування цих методів до широкого кола джерел та історіографії дозволило виконати поставлені завдання та досягти мети дослідження.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що на основі залученого широкого кола джерел і літератури вперше подається комплексне дослідження економічних процесів на Закарпатті в 1990-х роках в їх зв'язку з соціальними і політичними процесами.

У процесі вивчення вказаної проблематики отримані такі **результати**:

Вперше з позицій історизму та наукової об'єктивності:

- комплексно проаналізовано економічні процеси в Закарпатській області в 1990-х роках у контексті довготривалих історичних трансформацій, а також глобальних, національних і регіональних детермінант їх розвитку;

- визначено, що падіння промислового виробництва і деіндустріалізація, що спостерігалися в економіці області в досліджуваній період, призвели до примітивізації економічної структури, розглянуто вплив цього явища на розгортання кризових явищ в інших галузях регіональної економіки та на суспільно-політичний розвиток регіону загалом;

- здійснено спробу визначити причини, особливості та наслідки процесу деурбанізації (руралізації) населення Закарпатської області в досліджуваній період у контексті її економічного розвитку.

Доповнено і поглиблено дослідження окремих процесів та явищ у ході здійснення ринкових трансформацій у Закарпатській області, а саме:

- узагальнено та критично проаналізовано кризові явища в промисловості, сільському господарстві, соціальній сфері Закарпатської області в контексті ринкових трансформацій 1990-х років;
- розкрито в історичному плані сутність трансформаційних процесів в економіці та їхній зв'язок із соціально-політичними явищами;
- критично проаналізовано роль особистих селянських господарств як вимушеної форми пристосування населення до негативних наслідків ринкових трансформацій;
- здійснено критичний узагальнюючий аналіз наслідків ринкових трансформацій 1990-х років для економічного, суспільного та політичного розвитку Закарпаття.

Подальший розвиток отримало:

- висвітлення регіональних особливостей економічних трансформацій та їхнього зв'язку із суспільно-політичним розвитком у 1990-х роках;
- визначення причин кризових явищ у соціально-економічному та політичному житті Закарпаття досліджуваного періоду.

Практичне значення отриманих результатів полягає в тому, що зібрані й проаналізовані в дисертації дані, узагальнення та висновки можуть бути використані:

- у науковій сфері для подальших досліджень економічних процесів 1990-х років та їхнього впливу на розвиток Закарпатської області;
- у навчально-методичній сфері для підготовки підручників, навчальних посібників, лекційних курсів з економічної історії Закарпаття періоду незалежності України.

Особистий внесок здобувача. Дисертаційна робота є підсумком самостійного наукового дослідження, у якому викладено авторський підхід до економічної історії Закарпатської області в початковий період соціально-економічних трансформацій (1990-ті роки). Теоретичні розробки, висновки і оцінки, представлені в роботі, були отримані автором у ході практичного й критичного розгляду, узагальнення, аналізу та синтезу теоретичного й практичного матеріалу.

Апробація результатів дисертації. Дисертаційне дослідження підготовлено, обговорено й рекомендовано до захисту на спільному засіданні кафедри модерної історії України та зарубіжних країн і кафедри міжнародних студій та суспільних комунікацій Ужгородського національного університету.

Окремі аспекти дисертаційного дослідження були апробовані на міжнародних, всеукраїнських наукових і науково-практичних конференціях, бізнес-форумах і зустрічах, зокрема на:

І Форумі ініціатив «Закарпатський економічний експеримент» (Ужгород, 21 січня 2016 р.), Київському міжнародному економічному форумі 2016 (Київ, 7 – 8 жовтня 2016 р.), міжнародній конференції ім. Жана Моне A Call for Tolerance in the EU (Університет Ораді, Орадя, Румунія, 6 – 8 червня 2019 р.), Всеукраїнській науково-практичній конференції «Карпатська Україна в контексті українського державотворення, міжнародних взаємовпливів і глобальних процесів (приурочена до 80-річчя Карпатської України та 145-річчя від дня народження Августина Волошина) (Ужгород, 19 березня 2019), конференції Die Wirtschaftliche Entwicklung Europäischer Regionen In Der Ausbildungs – Und Arbeitsmarktpolitik – Übergänge Und Strategien («Економічний розвиток європейських регіонів у сфері навчання, освіти і політики праці: підходи та стратегії») (Угорщина, 6 – 7 червня 2019).

Публікації. Основний зміст і результати дисертаційної роботи отримали висвітлення в 5 статтях без співавторства, 4 з яких опубліковані у вітчизняних наукових фахових виданнях та 1 – у зарубіжному науковому виданні, внесеному до наукометричних баз.

Структура роботи безпосередньо відображає визначені мету та завдання дослідження. Дисертація складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури і додатків. Загальний обсяг роботи – 251 сторінка, з них 207 сторінок основного тексту. Список джерел і літератури складає 274 позиції (24 сторінки).

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовано актуальність теми, вказано на її зв'язок із науковими програмами, планами, темами, визначено мету та завдання, сформульовано об'єкт і предмет дослідження, окреслено його хронологічні та територіальні межі, використані в ньому методи, сформульовано положення, які відзначаються науковою новизною, висвітлено практичне значення і особистий внесок здобувача, визначено апробацію результатів дослідження, охарактеризовано структуру дисертаційного дослідження.

У першому розділі «**Стан наукової розробки проблеми і джерельна база дослідження**» проаналізовано стан вивчення проблеми соціально-

економічного розвитку Закарпаття у 1990-х рр. і розглянуто джерельну базу дослідження.

У першому підрозділі «*Стан наукової розробки проблеми*» проаналізовано доробок сучасних українських і зарубіжних вчених, що був умовно поділений на кілька тематичних блоків.

До першого блоку належать праці закарпатських істориків та представників суспільних наук (Н. Жулканич, Р. Офіцинський, В. Піпаш, Ю. Остапець та ін.), присвячені розгляду історичних та суспільно-політичних проблем, дотичних до проблематики соціально-економічного розвитку Закарпаття. Загалом для досліджуваної теми характерна нерівномірність у висвітленні окремих проблем. На достатньому рівні розкрито новітню аграрну історію області та контрверсійну проблему автономії і створення спеціальних економічних зон, інші важливі проблеми (вплив економічних відносин на формування і функціонування політичних інститутів, вплив економічних процесів на суспільні явища, зв'язок ринкових перетворень і соціальної стратифікації, вплив технологій на суспільне та політичне життя тощо) перебувають на узбіччі або й за межами дослідницьких інтересів закарпатських істориків і суспільствознавців.

До другого блоку досліджень належать праці представників економічної науки, переважно тих, які працюють у вищих навчальних закладах або дослідницьких установах Закарпатської області. Інтенсивності економічних досліджень сприяє тривала і плідна традиція економічної науки в Закарпатській області, що отримала новий імпульс до розвитку після проголошення Україною незалежності. У роки незалежності в області на базі УжНУ та дослідницьких установ склалися три наукові школи – школа вивчення регіонального економічного розвитку (В. Мікловда), школа вивчення трудового потенціалу (М. Пітюлич), школа аграрної економіки (М. Лендел). Завдяки діяльності представників цих шкіл та інших дослідників досить глибоко проаналізовані економічні аспекти проблематики ринкових трансформацій у 1990-х рр.

До третього блоку належать соціологічні дослідження (П. Токаря та І. Миговича), а також низка інших праць із соціальної тематики, у яких розглядаються соціальні аспекти економічних процесів у Закарпатській області в досліджуваній період.

Попри суттєвий внесок істориків, соціологів, економістів у розробку окремих аспектів економічних процесів у Закарпатській області в 1990-х рр., вважаємо, що досі їх не було комплексно і всесторонньо досліджено в нерозривному зв'язку із політичними процесами, соціальною динамікою, демографічними тенденціями, ментальністю населення тощо.

У другому підрозділі «*Джерельна база дослідження*» представлено аналіз джерел, використаних у роботі. Залучені до дисертації джерела умовно поділено на такі групи: 1) архівні джерела (протоколи сесій Закарпатської обласної Ради народних депутатів, розпорядження представника Президента України в Закарпатській області, довідки, доповідні записки, офіційне листування обласних органів влади з Кабінетом Міністрів України, міністерствами, відомствами тощо); 2) опубліковані документи органів державної влади та органів місцевого самоврядування (програмні та законодавчі документи, такі як Закони України, Укази Президента України, проекти законів, офіційні звернення); 3) статистичні джерела; 4) матеріали періодичної преси.

У цьому підрозділі висвітлено інформативний потенціал джерел із кожної групи, визначено їхню важливість для розкриття окремих аспектів дослідження. Наголошується на необхідності джерелознавчої критики у процесі з'ясування репрезентативності та вірогідності статистичних джерел у зв'язку з недосконалістю методології обрахунку окремих економічних показників і тим фактом, що чимало важливих економічних процесів і явищ розгорталися в межах так званої «тіньової економіки» і не обліковувалися державною статистичною службою.

У третьому підрозділі «*Методологічні засади дослідження*» викладено теоретико-методологічні засади дослідження, що зумовлені особливістю предмета дослідження і поставлених завдань. Наведено головні методологічні принципи, якими послуговувався автор: принцип історизму, принцип об'єктивності, принцип системності. Описано методи, застосовані в роботі, як загальнонаукові (аналізу і синтезу, системний, індукції та дедукції, узагальнення та абстрагування), так і спеціально-історичні (історико-порівняльний, історико-генетичний, проблемно-тематичний, критичного аналізу джерел та історіографії).

У другому розділі «**Економічні процеси в Закарпатській області в 1990-х роках в історичному і суспільно-політичному контексті**» розглядаються постсоціалістичні трансформації на Закарпатті в широкому історичному і суспільно-політичному контексті.

У першому підрозділі «*Довгострокові історичні тенденції і економічні процеси Закарпатської області в 1990-х роках*» здійснено спробу вписати економічні процеси в Закарпатській області в широкий історичний контекст і визначити історичні детермінанти соціально-економічного розвитку області в досліджуваній період. Наголошується на хибності некритичного підходу до оцінки соціально-економічного становища Закарпаття, що ігнорує залежність від пройденого шляху та інституційну основу розвитку, а також на проявах географічного детермінізму в поясненні економічних явищ. На основі положень неоінституціоналізму, вперше здійснюється спроба розглянути соціально-економічне становище Закарпаття як результат довгострокової еволюції

політичних і економічних інститутів в Європі й трьох ключових розгалужень у цій еволюції. Перше з них – це початок різноспрямованого інституційного розвитку в Західній та Східній Європі внаслідок епідемії бубонної чуми XIV ст., що в Західній Європі дало поштовх до розбудови інклюзивних економічних і політичних інститутів, а в Східній Європі, навпаки, – посиленню екстрактивних інститутів. Друге – це встановлення в регіоні радянської влади. Третє є наслідком уже постсоціалістичної трансформації, коли Україна на відміну від своїх західних сусідів не пішла шляхом швидких економічних реформ. Зволікання з реформами призвело до концентрації влади і багатства в руках нечисленної еліти і утвердження в Україні екстрактивного режиму, системної кризи в економіці, уповільнення демократичних перетворень і становлення громадянського суспільства. Окрім цих внутрішніх факторів, негативний вплив на перебіг постсоціалістичних трансформацій в Україні справляло і домінування в 1990-ті роки неоліберальної парадигми економічного розвитку, рецепти якої виявилися руйнівними для нестабільної і незрілої економіки України.

У другому підрозділі *«Суспільно-політична ситуація та економічні процеси в Закарпатській області в 1990-х роках»* у контексті політичних процесів регіонального і загальноукраїнського рівня розглядаються проекти економічного розвитку Закарпаття в 1990-ті рр. Описуються і аналізуються різноманітні проекти створення на території області вільних (спеціальних) економічних зон, що були популярними в останні роки існування СРСР та в перші роки незалежності України. Це питання швидко втратило суто економічний характер і перетворилося на один з аргументів у політичній боротьбі між прихильниками надання області статусу автономії чи самоврядної території і представниками націонал-демократичних сил.

Друга половина 1990-х рр. характеризується не лише певною стабілізацією політичного життя після прийняття Конституції України в 1996 р. і початком стабілізації економіки, але й посиленням процесу олігархізації в економіці та політичному житті України. У цей період Закарпатська область стала базою електоральної підтримки для Соціал-демократичної партії України (об'єднаної) – однієї з політичних партій, що постала для обслуговування інтересів фінансово-промислової групи, відомої як «київська сімка».

У грудні 1998 р. було нарешті створено спеціальну економічну зону «Закарпаття», що охоплювала лише невелику територію області. Це рішення було прийняте, з огляду на складну економічну ситуацію в області та необхідність подолання наслідків катастрофічного паводка, але водночас воно було складовою процесу утворення СЕЗ по всій країні, частина з яких слугувала інструментом для легалізації капіталів і ухилення від сплати податків для наближених до влади бізнесменів.

У третьому розділі **«Ринкові трансформації в секторах економіки Закарпатської області в 1990-х роках»** розглядається перебіг ринкових трансформацій в окремих секторах економіки і здійснено спробу визначити особливості й причини кризових явищ у них.

У *першому підрозділі «Становище промисловості області»* проаналізовано вплив ринкових трансформацій на стан промислового комплексу області. Станом на кінець 1980-х рр. в області був сформований потужний промисловий комплекс, значною мірою зорієнтований на випуск комплектуючих і незавершеної продукції для ВПК СРСР. Унаслідок сукупної дії низки негативних чинників глобального та національного рівня, розриву виробничих зв'язків із підприємствами в республіках колишнього СРСР, зменшення попиту на промислову продукцію в зв'язку з фактичним зникненням оборонного замовлення, зменшення платоспроможного попиту, а також об'єктивних проблем переходу до ринкової економіки відбулося катастрофічне скорочення обсягів промислового виробництва – на 69% за період 1990 – 1996 рр. Із 1997 р. намітилася стійка тенденція до відновлення виробництва, навіть у 2000 р. промислове виробництво досягло лише 68,9% від рівня 1990 р. Важливо відзначити, що найбільшою мірою постраждали передові галузі промисловості – машино- і приладобудування, а також хімічна і деревообробна галузі, падіння обсягів виробництва в яких склало понад 70%. У 1999 р. обсяг виробництва найбільш передових галузей (приладобудування та електронної) становив лише 10% від рівня 1990 р., а виробництво окремих видів їхньої продукції припинилося повністю. Відбулося не лише скорочення промислового виробництва в усіх галузях промисловості, але й зменшення частки промисловості в регіональному валовому продукті, тобто деіндустріалізація. Окрім того, суттєво змінилася структура промислового виробництва – зменшилася частка високотехнологічних галузей і збільшилася низькотехнологічних галузей. Тож економічні процеси, що відбувалися на Закарпатті в 1990-ті рр., можна називати економічною примітивізацією.

Окрім регіональних особливостей промисловості та об'єктивних проблем переходу від планової до ринкової економіки, причинами глибокої кризи промисловості визначено, по-перше, прояви гео економічного порядку, що постав після завершення «холодної війни», а, по-друге, побудову в Україні екстрактивного клептократичного режиму, що супроводжувалася грандіозним перерозподілом власності на користь нової еліти.

У *другому підрозділі «Ринкові перетворення в сільському господарстві області»* аналізуються кризові процеси, що відбувалися в сільському господарстві області. На початок 1990-х рр. необхідність радикальних перетворень у сільському господарстві давно назріла, адже

колгоспно-радгоспна система вичерпала свій потенціал. Потрібною була докорінна реформа відносин власності на землю. Однак земельна реформа через непослідовну політику урядів так і не була доведена до логічного завершення – запровадження повноцінного ринку землі. Втім, відбувся перерозподіл земель на користь селян: у 1997 р. їм належало 50% усіх сільгоспугідь області (в 1991 р. – лише 12%). Було також започатковано фермерський рух, однак через брак підтримки з боку держави фермерські господарства переважно залишалися дрібними і не стали важливим виробником сільгосппродукції в області.

Скорочення виробництва зачепило всі типи сільськогосподарських виробників, але спад виробництва сільськогосподарської продукції за 1990 – 1996 рр. склав лише 19,4%, що призвело до зростання питомої ваги сільського господарства у валовій доданій вартості області до 29,7% у 2000 р. Найбільше скоротили виробництво підприємства суспільного сектора, тому на першу роль у виробництві сільськогосподарської продукції вийшли особисті селянські господарства, на частку яких у середині 1990-х рр. припадало в середньому до 90% усього виробництва. Роль особистих селянських господарств слід оцінювати критично. Вона відображала не успіх аграрної реформи, а масштаб економічної кризи в області, адже більшість із цих господарств були зорієнтованими на виробництво для власного споживання, тобто виконували функцію пом'якшення наслідків економічної кризи. Процеси примітивізації економіки області, запущені розвалом промисловості, призвели до того, що в області домінуючим став аграрно-дрібнотоварний господарський уклад, де основними виробничими факторами були робоча сила працівника, підкріплена примітивною спеціалізацією і елементарними знаряддями праці.

У третьому підрозділі «Динаміка торгівлі та інвестиційних процесів в області» продемонстровано негативний ефект, що справили скорочення промислового та сільськогосподарського виробництва і економічна криза загалом на стан торгівлі та інвестицій в області. Майже в 4 рази скоротився роздрібний товарообіг. Значного масштабу набули бартерні операції. Руйнування налагоджених ланцюжків постачання, криза неплатежів, нестабільний курс та інші несприятливі фактори призвели до ситуації дефіциту окремих товарів або нестабільності їх поставок. Окрім того, через низьку платоспроможність громадяни не могли споживати продукцію промислових підприємств області. Так, у структурі споживання громадян у 1997 р. частка продовольчих товарів склала 60,2%, а частка, наприклад, одягу – лише 0,8%.

Завдяки непродуманій політиці уряду, що створив надзвичайно сприятливі умови для імпорту, та посиленню глобалізаційного тиску, структура експорту змінилася в напрямку спрощення: наприклад, до переходу від експорту меблів до експорту дощок чи чорнових заготовок.

Поступово основну частку в зовнішній торгівлі почали займати операції з давальницькою сировиною (бл. 41% в імпорті та майже 57% у експорті в 1997 р.), що свідчить про спеціалізацію області на дешевій робочій силі в міжнародному поділі праці.

Упродовж 1990-х рр. великі надії покладалися на прямі іноземні інвестиції, однак станом на 2000 р. в область їх надійшло лише 92 млн дол. США, при тому, що орієнтовна потреба в них становила понад 1 млрд дол. США. Навіть попри створення СЕЗ «Закарпаття», що позитивно позначилося на динаміці залучення інвестицій, за цим показником Україна та Закарпатська область суттєво відстали від інших постсоціалістичних держав регіону. Причинами цього були загалом несприятливі умови для інвестицій, обумовлені нестабільністю законодавства, відсутністю незалежних судів, браком правових гарантій прав власності тощо. Але навіть із врахуванням цього наявний інвестиційний потенціал через низьку якість управлінських рішень і кадрів використовувався далеко не повною мірою.

У четвертому розділі **«Людський вимір економічних процесів в Закарпатській області в 1990-х роках»** здійснено спробу комплексно оцінити вплив ринкових перетворень на населення і соціальну сферу.

У *першому підрозділі «Особливості демографічної ситуації і урбанізаційних процесів»* здійснено аналіз демографічних і урбанізаційних тенденцій 1990-х рр. На матеріалі статистики демонструється, що погіршення демографічних показників (зниження рівня народжуваності й зростання рівня смертності) почалося в області задовго до проголошення незалежності України і початку ринкових перетворень, адже Закарпаття разом із усім пострадянським простором перебувало у стадії демографічного переходу до типу відтворення населення, що характеризується низькою народжуваністю та приблизно нульовим приростом населення. Водночас, кризові явища в економіці й соціальній сфері, зокрема різке зниження життєвого рівня населення, сприяли, з одного боку, зниженню народжуваності, а з іншого – підвищенню рівня смертності. Дія описаних вище тенденцій призвела до скорочення природного приросту населення: якщо в 1991 р. він складав 8179 осіб, то в 1995 р. – лише 2305 осіб, а в 1999 р. уперше спостерігалось природне скорочення населення – на 464 особи. У цілому населення області збільшувалося до 1995 р., а за період між двома переписами (1989 та 2001 рр.) зросло на 0,7%. Скороченню населення області з 1995 р. сприяло і негативне міграційне сальдо.

Проаналізовано також динаміку урбанізаційних процесів. Відзначено, що в 1990-ті рр. в області відбувався нетиповий для України і світу в цілому процес скорочення частки міського населення, або ж деурбанізація. Досягнувши максимального значення в 1992 р. (42,1%) у подальшому рівень урбанізації знизився до 37% (2002 р.). Уперше в

науковій літературі робиться спроба визначити причини цього явища. Висувається припущення, що деурбанізація населення Закарпаття зумовлена специфікою соціально-економічних трансформацій, що відбулися в області в часи незалежності. Головною її причиною була стрімка деіндустріалізації економіки області в 1990-ті рр., фактичне зникнення крупних промислових підприємств, сконцентрованих у містах, через що міста припинили генерувати стабільний попит на кваліфіковану високооплачувану робочу силу.

У другому підрозділі *«Зайнятість і міграційний рух населення»* вивчені проблеми зайнятості, безробіття і трудової міграції населення Закарпаття. У силу низки чинників Закарпаття завжди належало до регіонів із низьким рівнем розвитку продуктивних сил та індустріального розвитку, що було причиною надлишку трудових ресурсів. Тож проблеми зайнятості, безробіття і трудової міграції завжди були актуальними для області. Початок ринкових перетворень означав і формування ринку праці, визначальний вплив на формування якого справляли такі фактори, як реструктуризація економіки, зумовлена процесами роздержавлення і приватизації власності, інвестиційна політика, темпи та динаміка розвитку ринкових форм трудової діяльності.

Унаслідок закриття великих промислових і сільськогосподарських підприємств відбулося масове вивільнення робочої сили (у промисловості, сільському господарстві, будівництві зайнятість скоротилася в 2 – 2,5 разу), що створило на ринку праці напружену ситуацію. Цей процес супроводжувався зростанням числа зайнятих у приватному секторі та, здебільшого, у особистих селянських господарствах, які не здатні були працевлаштувати всю вивільнену робочу силу. Це призвело до загострення проблеми безробіття, офіційний рівень якого зріс у 1992 – 1997 рр. у 8,5 разу – до 3,07%. Реальний рівень безробіття був, однак, значно вищим і сягав в окремих районах області до 70%. Спроби держави боротися з цим явищем були безуспішними, адже вони не усували головної причини безробіття, а саме – катастрофічного стану промисловості області.

Природним наслідком цієї ситуації стала масова трудова міграція. За сукупністю міграційних показників Закарпаття займає унікальне становище серед регіонів України, адже для нього характерний надзвичайно високий рівень участі населення працездатного віку в трудовій міграції за кордон. У 1990-ті рр. за межами України працювали від 100 до 300 тис. осіб, причому здебільшого нелегально. Відкидаючи думки окремих закарпатських економістів про низький рівень урбанізації і заробітної плати як причини трудової міграції, вважаємо, що її головною причиною є спричинене деіндустріалізацією і примітивізацією економіки масове безробіття. Трудова міграція мала як позитивні (зниження напруги на ринку праці, надходження коштів, адаптація до ринкових умов), так і

негативні (погіршення якості трудового потенціалу, декваліфікація мігрантів, вразливе становище мігрантів за кордоном, погіршення демографічної ситуації і занепад сімейних цінностей) наслідки для Закарпаття.

У *третьому підрозділі «Рівень життя населення і стан соціальної сфери»* було проаналізовано вплив ринкових трансформацій на рівень доходів населення, стан соціальної сфери і здійснено спробу описати соціальні зміни, що відбувалися в області в досліджуваній період. У Закарпатській області внаслідок економічної кризи бідність зачепила дуже значні прошарки населення, що негативно позначилося на структурі споживання населення, якості харчування, рівні здоров'я тощо. Поглиблювалися диспропорції в оплаті праці – географічні (нижчі рівень доходів у сільській і гірській місцевості) і галузеві (нижчі за середні заробітні плати в промисловості, сільському господарстві, освіті, охороні здоров'я). Проблема загострювалася ще й через затримки у виплаті заробітних плат. Водночас, низка факторів (надходження від мігрантів, система соціального захисту, забезпеченість власним житлом і земельним ділянками) певною мірою згладжували проблему. Процес знецінення робочої сили мав не лише економічні, але й соціально-політичні наслідки, такі як відсутність середнього класу, що є основою реальної демократії і громадянського суспільства.

За відсутності достатнього фінансування скоротилася мережа об'єктів соціальної інфраструктури, особливо в гірській і сільській місцевості. Дещо парадоксальним винятком є бурхливий розвиток вищих навчальних закладів, що пояснюється комерціалізацією цього виду діяльності та зниженням рівня вимог до якості навчального процесу і матеріально-технічного забезпечення. Окремо слід відзначити деградацію навколишнього середовища області, зумовлену, з одного боку, браком коштів на природоохоронні заходи і споживацьким, хижацьким ставленням до довкілля – з іншого.

У *четвертому підрозділі «Соціальні зміни»* демонструється, що ринкові трансформації супроводжувалися докорінною перебудовою суспільних відносин. За умов кризи і нестабільності повною мірою проявилися особливості менталітету закарпатців: їхня здатність до адаптації і самостійного вирішення проблем, але водночас і соціальна пасивність. До позитивних соціальних наслідків ринкових трансформацій 1990-х років можна віднести появу верстви власників і підприємців, підвищення соціальної мобільності населення і рівня його незалежності від держави. Негативні наслідки включають масове безробіття, бідність, поглиблення суспільної нерівності, поширення злочинності й суспільних патологій, песимізм, зневіру і соціальну пасивність як наслідок розчарування у реформах і владі.

ВИСНОВКИ

У **висновках** сформульовано основні результати дослідження, що виносяться на захист.

Встановлено, що в українській історіографії відсутні комплексні, ідеологічно нейтральні та науково обґрунтовані дослідження з вивчення економічних процесів у Закарпатській області в 1991 – 1999 роках. Історико-економічні розвідки перебувають на узбіччі дослідницьких зацікавлень більшості істориків області, за винятком тих із них, хто займається традиційними для області ще з радянських часів питаннями аграрної історії. Така ситуація притаманна українській історичній науці загалом, у якій лише в кінці першого десятиліття XXI ст. починають з'являтися комплексні дослідження з економічної історії незалежної України. Водночас проблематика економічних трансформацій 1990-х рр. досить глибоко досліджена представниками економічної науки області в рамках діяльності кількох потужних наукових шкіл, що склалися в роки незалежності в області на базі ВНЗ та дослідницьких установ. До них належать школа вивчення регіонального економічного розвитку (В. П. Мікловда), школа вивчення трудового потенціалу (М. І. Пітюлич), школа аграрної економіки (М. А. Лендел). У працях цих та інших вчених розробляється широке коло проблем соціально-економічного розвитку області в 1990-х роках. Утім, із точки зору комплексного вивчення економічних явищ ці дослідження є, попри їхню безсумнівну актуальність та наукову цінність, недостатньо багатовимірними, адже в них за рідкісними винятками не розкривається позаекономічний аспект економічних процесів, не аналізуються соціально-політичні передумови та наслідки різних економічних явищ. Щодо джерельної бази дослідження зроблено висновок, що вона достатньо репрезентативна для вивчення економічних процесів на Закарпатті із тим застереженням, що з низки причин статистичні дані про стан соціально-економічного розвитку області в 1991 – 1999 роках слід сприймати критично.

Зроблено спробу вписати економічні процеси в Закарпатській області в широкий історичний контекст та визначити історичні детермінанти соціально-економічного розвитку області в досліджуваній період. Виходячи з положень неінституціональної теорії (Д. Аджемоглу, Д. Норт та ін.), соціально-економічне становище Закарпаття розглядається як результат довгострокової еволюції політичних та економічних інститутів та трьох ключових розгалужень у цій еволюції. Перше з них – це початок різноспрямованого інституційного розвитку в Західній та Східній Європі після епідемії бубонної чуми XIV ст. У Західній Європі було дано поштовх до розбудови інклюзивних економічних та політичних інститутів, що зрештою уможливили розвиток капіталістичної ринкової економіки та

промислової революції. У Східній Європі, навпаки, посилювалися екстрактивні інститути. Друге інституційне розгалуження було зумовлено встановленням у регіоні радянської влади за підсумками Другої світової війни. Третє розгалуження стало наслідком уже постсоціалістичної трансформації, коли Україна на відміну від своїх західних сусідів не пішла шляхом швидких економічних реформ, а зосередилася на державотворенні. Цей час був використаний політичною та економічною елітою для встановлення контролю над власністю. Результатом стала безпрецедентна економічна криза і утвердження в країні екстрактивного режиму, що гальмує розвиток ринкової економіки, демократії та верховенства права. Не сприяло успіху постсоціалістичних трансформацій в Україні і міжнародне політичне та економічне середовище, в якому після завершення «холодної війни» почала домінувати неоліберальна парадигма економічного розвитку, слідування приписам якої виявилось руйнівним для економіки України.

Економічні процеси у 1990-х рр. у Закарпатській області відбувалися у контексті загальноукраїнських трансформацій, але мали низку особливостей. Упродовж першої половини 1990-х рр. у центрі дискусії про шляхи соціально-економічного розвитку краю стояло питання про вільні (спеціальні) економічні зони. У останні роки існування СРСР та перші роки незалежності це питання виявилось тісно переплетеним із рухом за надання Закарпатській області автономії чи самоврядування. Питання про створення на території області вільної економічної зони, що є одним з інструментів економічної політики, перетворилося на заручника в політичній боротьбі між прихильниками автономії та націонал-демократичними силами. У 1996 – 1999 роках після прийняття Конституції України Закарпатська область дедалі сильніше втягується в загальнонаціональні процеси становлення олігархічної системи. Починаючи з 1997 р. в області утверджується політичний та економічний вплив СДПУ(о), що розглядає Закарпаття як свою електоральну вотчину. У контексті посилення впливу великого бізнесу на політику слід розглядати і утворення в області СЕЗ «Закарпаття». З іншого боку, ретроспективно можна стверджувати, що СЕЗ у Закарпатській області на відміну від більшості інших СЕЗ, утворених в Україні в 1990-ті роки, об'єктивно виявилася корисним і дієвим інструментом залучення в економіку області інвестицій та розвитку економіки.

Здійснено спробу проаналізувати вплив переходу від планової економіки до ринкової на стан промислового комплексу області. На підставі статистичних даних продемонстровано, що обсяги виробництва в промисловості краю, що переважно спеціалізувалася на виробництві незавершеної продукції та продукції ВПК, зазнали катастрофічного

скорочення – на 69% за період 1990 – 1996 рр. Встановлено, що попри негативні показники в усіх галузях промисловості глибина падіння обсягів виробництва була в них різною. Найменшою мірою постраждала легка промисловість, що швидко зорієнтувалася на виробництво за схемами давальницької сировини. Натомість, машино- та приладобудівна, а також хімічна промисловості скоротили виробництво найбільшою мірою. Унаслідок цього відбулася зміна структури промисловості області в напрямку спрощення її технологічного рівня: частка галузей, що продукували продукцію з високою доданою вартістю (машинобудування), скоротилася на користь галузей, що виготовляють продукцію з низькою доданою вартістю (легка та харчова). Робиться висновок про те, що в області відбулася деіндустріалізація економіки і що окрім об'єктивних проблем переходу до ринку причинами глибокої кризи промисловості були негативні наслідки непередбаченого відкриття економіки для зарубіжних виробників, що спричинило «загибель кращих», тобто найбільш технологічних галузей та підприємств. Додатково загострював ситуацію також руйнівний вплив «шоку без терапії» у виконанні неефективних урядів, що впродовж 1990-х рр. дедалі сильніше зросталися з крупним бізнесом.

Схожі процеси відбувалися і в сільському господарстві області. Вказується на те, що через непослідовну політику урядів земельна реформа так і не була доведена до логічного завершення – запровадження повноцінного ринку землі. Тим не менше відбувся перерозподіл земель на користь селян за рахунок земель колективних сільгоспідприємств, і було започатковано фермерський рух. Скорочення виробництва зачепило всі типи сільськогосподарських виробників, але найбільше – підприємства суспільного сектора. На першу роль як у об'ємах виробництва, так і у зайнятості вийшли особисті селянські господарства, на частку яких у середині 1990-х рр. припадало в середньому до 90% усього сільськогосподарського виробництва області. Робиться висновок, що така значна роль особистих селянських господарств відображала не стільки успіх аграрної реформи, скільки масштаб економічних проблем в області, адже більшість із них виконували насамперед функцію пом'якшення наслідків економічної кризи, безробіття та зубожіння для домогосподарств. ОСГ були нетоварними і багатогалузевими, вони використовували ручну працю і примітивні технології і були зорієнтовані на виробництво продукції для власного споживання. Було простежено взаємозв'язок між кризою в промисловості та процесами спрощення сільськогосподарського виробництва.

Вивчення стану торгівлі та інвестицій продемонструвало негативний ефект, що справили на них скорочення промислового і сільськогосподарського виробництва та економічна криза загалом. Відбулося як кількісне скорочення обсягів товарообороту в області, так і

його якісна зміна – зростання частки продуктів харчування та зменшення частки промислової продукції. Аналогічні зміни відбулися й у зовнішній торгівлі: в експорті готова продукція поступилася напівфабрикатам і сировині, чому сприяла недалекоглядна політика уряду, що створила надзвичайно сприятливі умови для імпорту. З іншого боку, загальні обсяги зовнішньої торгівлі зростали, однак значна частина її припадала на давальницьку сировину та продукцію, виготовлену з неї. Це свідчило про спеціалізацію регіону на дешевій робочій силі. Було проаналізовано роль зарубіжних інвестицій в економіці області. Великі сподівання на прихід іноземного капіталу виявилися значною мірою марними, адже прикордонне розташування, наявність сировинних та трудових ресурсів не компенсували в очах потенційних інвесторів таких недоліків, як політична та економічна нестабільність, недосконалість законодавства, відсутність незалежної судової влади, слабкість інституту приватної власності тощо. Об'єм залучених інвестицій значно поступався показникам центральноєвропейських країн і не відповідав вимогам економіки області. Створення СЕЗ «Закарпаття» дещо поліпшило цю ситуацію – збільшився притік інвестицій, поживавилася зовнішня торгівля, почали зростати інвестиції в основний капітал тощо, однак впродовж всього досліджуваного періоду рівень залучення економіки області до міжнародних економічних взаємодій залишався нижчим, ніж середній по Україні.

У результаті аналізу демографічних тенденцій 1990-х рр. зроблено висновок, що зниження народжуваності та підвищення смертності були довгостроковими тенденціями, які почалися задовго до здобуття Україною незалежності й кризових економічних явищ. Висувається припущення, що болісні соціально-економічні трансформації досліджуваного періоду лише загострили вже наявні негативні демографічні тенденції, такі як зниження народжуваності, зростання смертності, підвищення середнього віку населення тощо, хоча з'ясування внеску кожного з двох описаних вище факторів вимагає окремого демографічного дослідження. Економічна криза також сприяла міграційному відтоку населення, хоча його головною причиною все ж таки був виїзд представників етнічних груп. Виявлено, що особливістю демографічних процесів у Закарпатській області було суттєве зниження частки населення, що проживає в міських поселеннях (містах і селищах міського типу), тобто деурбанізація (чи іншими словами руралізація) населення, що вирізняла область як на фоні України в цілому та її окремих регіонів, так і на фоні глобальних тенденцій. Висловлене припущення, що цей процес був зумовлений специфікою соціально-економічних трансформацій, що відбулися в області в часи незалежності, і, в першу чергу, стрімкою деіндустріалізацією економіки області в 1991 – 1999 роках, фактичним зникненням крупних промислових підприємств,

сконцентрованих у містах. У зв'язку із занепадом промисловості міста припинили генерувати стабільний попит на кваліфіковану високооплачувану робочу силу, а, отже, перестали виконувати функцію центрів тяжіння для мешканців сіл.

Підкреслено, що процеси соціально-економічної трансформації призвели до масштабного вивільнення робочої сили, що створило на ринку праці області вкрай напружену ситуацію. Унаслідок деіндустріалізації зупинилися великі промислові підприємства, що забезпечували зайнятість та високий рівень заробітних плат. Частково вивільнена з промисловості робоча сила знайшла застосування в сфері послуг, але головним чином – у особистих селянських господарствах. Ринок праці, що виник в умовах переходу, характеризувався тим, що праця була негарантованою, економічно вимушеною, неповною, мобільною, нераціональною, неефективною. Як наслідок деіндустріалізації та скорочення виробництва в області з'явилося масштабне безробіття (у тому числі приховане), яке офіційна статистика відображала далеко не повною мірою. Була здійснена спроба спростувати поширене уявлення про детермінованість високого рівня безробіття в області малоземельям і критично оцінено зусилля уряду із боротьби з цим явищем. Безробіття стало однією з головних причин масової трудової міграції (маятникової, міжрегіональної та міжнародної) мешканців Закарпаття. Критично розглянуто позитивні та негативні наслідки трудової міграції не лише для економіки, але й для соціальних процесів, демографічної динаміки, політичної культури, суспільної моралі тощо.

Проаналізовано рівень доходів населення області та зроблено висновок, що економічна криза призвела до зниження життєвого рівня населення, бідності широких груп населення і поглиблення нерівності. Причиною цього визначено розпад промислового сектора економіки краю і її деградація в напрямку аграрно-сировинної, що призвело до вивільнення величезної кількості робочої сили, яка змушена конкурувати за нечисленні низькооплачувані місця в аграрному та сировинному секторах, а також у сфері послуг. Водночас зазначено, що в досліджуваній період гострота проблеми дещо згладжувалася наявністю джерел неофіційних, прихованих від статистики доходів (перекази від трудових мігрантів, доходи від контрабанди тощо) і діяльністю системи соціального захисту населення. Відзначено невтішний процес деградації суспільної сфери: відбувалося скорочення соціальної інфраструктури та охоплення нею населення, погіршення стану здоров'я населення, підвищення рівня захворюваності та поширення алкоголізму, загострення криміногенної ситуації. Визначено, що соціальні підсумки ринкових трансформацій у Закарпатській області в 1991 – 1999 роках були складними і суперечливими. З одного боку, до

позитивних змін слід віднести появу класу громадян-власників, постання класу підприємців, підвищення трудової мобільності населення, розширення простору особистої, політичної та економічної для громадян свободи та, зрештою, зменшення їхньої залежності від держави. З іншого боку, до негативних наслідків можна віднести, по-перше, наростання відчуження громадян від держави внаслідок неоднозначності результатів реформ, що знайшло своє вираження в «тінізації» економіки, домінуванні неформальних практик, низькій соціально-політичній активності тощо. По-друге, суттєво поглиблення майнового розшарування в результаті економічної кризи, несправедливої приватизації та корупції. По-третє, негативним наслідком економічних процесів 1990-х рр. стало фактичне згортання демократичних перетворень, адже за збереження формальних демократичних інститутів економічна й політична влада зосередилися в руках нечисленної «еліти».

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті у вітчизняних наукових фахових виданнях

1. Панов В. О. Проблема створення спеціальних (вільних) економічних зон в економічній історії Закарпаття 1990-х років. *Науковий вісник Ужгородського університету : Серія: Історія*. Ужгород, 2016. Вип. 2 (35). С. 20–25.
2. Панов В. О. Демографічні аспекти розвитку міст Закарпаття (1991 – 2016 рр.). *Науковий вісник Ужгородського університету : Серія: Історія*. Ужгород, 2017. Вип. 2 (37). С. 59–64.
3. Панов В. О. Кризові явища в сільському господарстві Закарпатської області в 1990-ті рр. *Краєзнавство*. 2018. №2. С. 140–147.
4. Панов В. О. Проблеми зайнятості, безробіття і трудової міграції в Закарпатській області в 1990-ті рр. *Науковий вісник Ужгородського університету: Серія: Міжнародні відносини*. Ужгород, 2018. Вип. 3. С. 7–16.

Статті у зарубіжних наукових виданнях, внесених до наукометричних баз

5. Панов В. О. Історичні детермінанти соціально-економічного розвитку Закарпаття. *Visegrad Journal of Human Rights*. 2017. № 2/2. С. 148–153.

АНОТАЦІЯ

Панов В.О. Соціально-економічний розвиток Закарпаття в 90-ті роки ХХ ст. Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 - історія України. Національний університет «Острозька академія». Острог, 2020.

Дисертацію присвячено вивченню економічних процесів у Закарпатській області в 1990-х роках. На основі широкого кола джерел і матеріалів автор у широкому історичному контексті розглядає постсоціалістичні ринкові трансформації в області.

Запропоновано розглядати соціально-економічний розвиток області як результат довготривалого розвитку політичних та економічних інститутів у державних утвореннях, до складу яких входило Закарпаття. Простежено етапи інституційного розвитку в Центральній та Східній Європі, результати якого обумовлюють загальні риси соціально-економічного розвитку регіону. Окремо розглядаються економічні аспекти політичної боротьби в області на початку 1990-х років, а також вплив процесів злиття бізнесу і влади на окремі аспекти економічного розвитку Закарпатської області.

Досліджено особливості перебігу ринкових трансформацій у промисловості, сільському господарстві, торговельній та інвестиційній сфері економіки області. Особливу увагу приділено катастрофічному скороченню промислового виробництва, тобто деіндустріалізації, що призвело до спрощення структури промисловості, масового вивільнення робочої сили з неї, а також до негативних наслідків в інших секторах економіки. Розглянуто питання земельної реформи і проблеми функціонування особистих селянських господарств.

Усебічно проаналізовано вплив ринкових трансформацій 1991 – 1999 років на населення області, у тому числі на демографічні показники, динаміку урбанізації, добробут, зайнятість і трудову міграцію, соціальну сферу і суспільні процеси. Окрема увага приділена розгляду своєрідного процесу деурбанізації, який відбувався на Закарпатті в досліджуваний період. Продемонстровано, що перехід до ринкової економіки мав переважно негативний вплив на рівень добробуту, зайнятість, трудову мобільність, стан соціальної інфраструктури і суспільні відносини. Водночас, відзначено і позитивні результати соціально-економічного розвитку області в досліджуваний період.

Ключові слова: соціально-економічний розвиток, економічні процеси, ринкові трансформації, кризові явища, спеціальні економічні

зони, промисловість, деіндустріалізація, сільське господарство, інвестиції, безробіття, міграція, соціальна сфера, Закарпатська область.

АННОТАЦІЯ

Панов В. А. Соціально-економічне розвиток Закарпаття в 90-х роках ХХ ст. Рукопись.

Дисертація на соискание ученої ступені кандидата історических наук по спеціальності 07.00.01 – історія України. Національний університет «Острожська академія». Острог, 2020.

Дисертація посвячена дослідженню економічних процесів в Закарпатській області в 1990-х гг. На основі широкого кола джерел і матеріалів в роботі в широкому історическому контексті розглядаються постсоціалістическі ринкові трансформації в області.

Предложено розглядати соціально-економічне розвиток області як результат довготривалого розвитку політических і економіческих інститутів в державних формаціях, в склад яких входило Закарпаття. Просліджені етапи інституціонального розвитку в Центральній і Східній Європі, результати якого обумовлюють загальні риси соціально-економічного розвитку регіону. Відокремлено розглядаються економіческі аспекти політическої боротьби в області в початку 1990-х років, а також вплив процесів злиття бізнесу і влади в Україні на окремі аспекти економіческого розвитку Закарпатської області.

Изучены особенности протекания рыночных трансформаций в промышленности, сельском хозяйстве, торговой и инвестиционной сфере экономики области. Особое внимание уделено катастрофическому падению промышленного производства, то есть деиндустриализации, которое привело к упрощению структуры промышленности, массовому высвобождению рабочей силы из нее, а также к негативным последствиям в других секторах экономики. Рассмотрены вопросы земельной реформы и проблемы функционирования личных крестьянских хозяйств.

Всесторонне проанализировано влияние рыночных трансформаций 1991-1999-х годов на население области, в том числе на демографические показатели, динамику урбанизации, благосостояние, занятость и трудовую мобильность, социальную сферу и общественные процессы. Отдельное внимание уделено рассмотрению своеобразного процесса деурбанизации, который имел место на Закарпатье в рассматриваемый период. Показано, что переход к рыночной экономике имел

преимущественно негативное влияние на благосостояние, занятость, трудовую мобильность, состояние социальной инфраструктуры и общественные отношения. В то же время отмечены и позитивные результаты социально-экономического развития области в рассматриваемый период.

Ключевые слова: социально-экономическое развитие, экономические процессы, рыночные трансформации, кризисные явления, специальные экономические зоны, промышленность, деиндустриализация, сельское хозяйство, инвестиции, безработица, миграция, социальная сфера, Закарпатская область.

ANNOTATION

Panov V. O. Socio-economic development of Transcarpathia in 1990 s. Manuscript.

The thesis for the academic degree of Candidate of Science in History in specialization 07.00.01 – History of Ukraine. National University «Ostroh Academy». Ostroh, 2020.

The thesis researches on issues of economic processes of Transcarpathian region in 1991-1999. It considers post-socialist market transformations in the region in broad historic perspective based on significant scope of sources and materials.

It is suggested to consider the socio-economic development of Transcarpathia as results of a long-term evolution of political and economic institutions of state which included the territory of Transcarpathia. The stages of institutional development of the Central and Eastern Europe defined; their outcomes define general features of socio-economic development of the region. Special attention is paid to economic aspects of political struggle around the issues of autonomy, or self-governance, of Transcarpathia in the beginning of 1990s. The economic dimension of these discussions were various projects of free (special) economic zones in the region. These projects were not considered purely in the economic sphere, but became one of the arguments in the political struggle between supporters of the autonomy and representatives of national-democratic forces, which caused the ultimate failure of these projects.

The period 1996-1999 was characterized not only by a certain stabilization of political life after the adoption of the Constitution and the slowdown of the economic crisis, but also by an intensification of the process of oligarchization. During this period, the regional turned into a electoral stronghold for SDPU(o) – one of the parties serving the interests of financial and industrial groups. In December 1998, the SEZ "Transcarpathia" was created, covering only a small

territory of the region. This decision was made on the basis of the difficult economic situation in the region

Peculiarities of market transformations in industrial complex, agriculture, trade and investments are analyzed. Special attention is paid to catastrophic decline of industrial productions, or deindustrialization, which led to structural simplification of industry, massive outflow of labor force from industry, as well as to negative repercussions in other sectors of economy. The aggregate effect of negative factors resulted in a 69% reduction in industrial production over the period 1990-1996. The most technological industries, as well as the chemical and wood processing industries, suffered more than 70% decline in production. Not only did industrial production decline in all industries, but also a decrease in the share of industry in the regional gross product occurred. In addition, the structure of industrial production has changed significantly: the share of high-tech industries has decreased and that of low-tech industries has increased.

In the agriculture of the Transcarpathian region, in the early 1990s, the need for radical changes was very acute, as the collective-farm system had reached its full potential. The reform of land ownership relations has begun, however, because of inconsistent government policies, it has not been brought to a logical conclusion - the introduction of a full-fledged land market. However, there was a redistribution of land for the benefit of the peasants. A farmer movement was started, however, due to lack of government support, farms mostly remained small and did not become an important producer of agricultural products in the region.

The decline in industrial and agricultural production had a negative effect on the state of trade and investment in the region. The retail turnover decreased almost 4 times. The export structure of the area has changed in the direction of simplification. As of the end of 1999, the region had received only \$ 92 mln US of direct foreign investments. Even after the creation of the Transcarpathian SEZ, Ukraine and the Transcarpathian region are significantly behind the other post-socialist states of the region.

The thesis comprehensively studies the impacts of market transformations in 1991-1999 on the population of Transcarpathia, including demographic indicators, urbanization, well-being, employment and labor mobility, social infrastructure and social processes. Special attention is paid to the peculiar process of deurbanization which took place in Transcarpathia in the researched period. It is demonstrated that transition to market economy had mostly negative implications such as widespread unemployment; poverty; deepening social inequality; pessimism, despair and social passivity as a result of frustration with the reforms. The positive social impact of the economic processes of 1991-1999 can be attributed to the appearance of layers of owners

and entrepreneurs; increase of social mobility of the population and the level of its independence from the state.

Key words: socio-economic development, economic processes, market transformation, crisis phenomena, special economic zones, industry, deindustrialization, agriculture, investments, unemployment, migration, social sphere, Transcarpathian region.

Підписано до друку 8.01.2020 р. Формат 60х90/16.
Папір офсетний. Ум. друк. арк. 0,9.
Наклад 100. Зам. 0070.

Видано та віддруковано в ТОВ “Поліграфцентр “Ліра”:
88000, м. Ужгород, вул. Митрака, 25

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру видавців,
виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
Серія ЗТ №24 від 7 листопада 2005 року.

